

**АНТИЧНІСТЬ І УКРАЇНСЬКИЙ ПОЕТИЧНИЙ МОДЕРНІЗМ:
ВІДНАХОДЖЕННЯ „ТОЧОК” ПОРОЗУМІННЯ**

Рец. на монографію: Гальчук О. „... не минає міт!”:

Античний текст у поетичному просторі

українського модернізму 1920–1930-х років

(Чернівці: Книги – XXI, 2013. – 552 с.).

Писати про античність та її репрезентації в різних національних літературах відважиться сьогодні тільки той, хто погодиться взяти на себе непросту місію осягнення величезного пласту не лише художніх текстів (як далекого минулого, так і ближчої в часі національної літературної епохи), а й багатого корпусу наукових джерел – літературознавчих, філософських та не меншою мірою й тих, що належать до площини міждисциплінарних досліджень.

Треба сказати, що Оксана Гальчук, авторка рецензованої монографії „... не минає міт!: Античний текст у поетичному просторі українського модернізму 1920-1930-х років”, добре усвідомлює таке масштабне й водночас надзвичайно делікатне з огляду на чимало дотеперішніх спроб осягнення заявленої проблеми завдання – здійснити „комплексний системний аналіз античного компонента як одного з важливих інтертекстуальних чинників української поезії 1920–1930-х років шляхом виокремлення моделей художньої трансформації і з’ясування їхньої специфіки” (с. 9). Очевидно, що прагнення проаналізувати явища поезії доби зрілого модернізму (а це художні світи Миколи Філянського, Володимира Кобилянського, Павла Тичини, Дмитра Загула, Миколи Зерова, Максима Рильського, Павла Филиповича, Михайла Драй-Хмари, Юрія Клена, Євгена Маланюка, Олекси Влизька, Миколи Бажана, Євгена Плужника) з погляду рецепції античності й виявити форми їхнього діалогу з античним текстом тощо пов’язане не тільки з певними науковими амбіціями дослідниці, а й особливим її ставленням до обраного матеріалу – власне, до того, що стало об’єктом і предметом літературознавчої уваги. Цей останній чинник, на наш погляд, є більш ніж визначальним, коли мова заходить про такі „археологічні” екскурси в давно минулі культурні епохи з метою віднайти їхні „сліди” в мистецьких практиках сучасності. Бо й справді, як звіряється читачеві своєї „Живої античності” відомий учений, письменник і перекладач Андрій Содомора, „якась правда є у тому, що до відлуння дослухаємося пильніше, з більшою насолодою його ловимо, аніж сам звук. Можливо, тому, що відлуння, мовби квінтесенцію звуку, сприймаємо вже не тільки слухом, а й душею” [3, с. 7–8]. Варто підкреслити: в тому, що й для авторки рецензованого наукового дослідження цей критерій у підході до заявленої проблеми виявився також визначальним, не маємо ніякого сумніву, оскільки монографія О. Гальчук засвідчує високий фаховий аналіз, винесених для обговорення питань, віднаходження власних „точок” порозуміння українського поетичного модернізму зі світом античності в баченні авторки та пропонування нових ракурсів і позицій – певних „спостережних висот”, з яких багато моментів увиразнюються, виявляючи несподіваний спектр наукових нюансів тощо. Праця „... не минає міт!: Античний текст у поетичному просторі українського модернізму 1920–1930-х років” покликана потвердити їхню актуальність та прогностичну виповненість – особливо ж у ситуації, коли знову повертаємося до розв’язання надважливих проблем, пов’язаних з буттям нації та розвитку української літератури. Водночас монографія показала в плані того, як величезний за обсягом художній матеріал та накопичений науковий досвід вітчизняних і зарубіжних науковців можна структурувати (авторка акцентує на двох аспектах – напрям і творча індивідуальність), виокремивши найбільш „вразливі” для певної історико-культурної епохи чинники та зорієнтувавши дослідницьку увагу на багатстві та нюансовості художньо-стильових параметрів (з цього погляду 20–30-ті роки ХХ ст. для української поезії виглядають і „вразливими”, й „вибуховими”, й, зрештою, „катастрофічними”).

Своєрідне надзавдання наукової праці О. Гальчук полягає в розкритті феномену української античності. Для цього залучається багатий арсенал наукового інструментарію та різноманітні методи дослідження, з-поміж яких варто виокремити історико-літературний, порівняльно-історичний, інтертекстуальний, семіотичний, міфопоетичний, а також методи „порівняльної інтерпретації” (Р. Веллек) та „гіпотетичного коментаря” (Г. Марсель). Їх використання цілком виправдано з огляду на прагнення авторки представити “національний варіант античного тексту” (с. 50). При цьому констатуємо постійно здійснювані – на різних етапах осмислення художніх

текстів і наукового матеріалу – пошуки національної ідентичності, спроби віднаходження тих чи тих іманентних смислів та акцентування на необхідності їх провадити. Запропонували три виразно окреслені моделі художньої інтерпретації і трансформації античності в українській літературній добі зрілого модернізму (символістську, неокласичну, неоромантичну), а також дифузну як таку, в якій виявляють себе риси вже названих, дослідниця здійснює “вихід” у ширше контекстуальне поле наукової проблематики, задекларувавши ці можливі шляхи освоєння заявлених питань певними „мотиваційними засадами”. Окремі з них уписані в коло проблем сучасної української гуманітаристики й мають характер міждисциплінарності. Дослідниця слушно наголошує, що “історичний екскурс української античності дає змогу краще зрозуміти природу окремих сутнісних характеристик постмодерністського художнього мислення”, як і на необхідності повернутися до осмислення античності та її рецептивних репрезентацій – „це ще один привід для постановки питання типології української культури (літератури) як такої, що синтезує в собі елементи „екстравертної” (К. Г. Юнг), „гарячої” і „холодної” (К. Леві-Стросс) та відкритої культури (А. Бергсон)” (с. 58). Зрештою, згаданий „вихід” спроектований і на подальші дослідження в цій площині, й авторка їх означає – на рівні синхронії („аналіз інших інтерпретацій античності, зокрема сформованих у літературі соцреалізму”) та діахронії („дослідження наступних якісно різних етапів розвитку української античності ХХ століття. Насамперед творчості шістдесятників і далі – поетів Київської школи, які репрезентують прочитання античного тексту в оптиці „запізненого модернізму”. А далі окреслення постмодерністської інтерпретаційної моделі, реалізованої у „постчорнобильській” (Т. Гундорова) бібліотеці. І аж донині” (с. 549). Таким чином, констатуємо своєрідне „замикання” кола, коли набуває виповненості й оприявнюється кожна з ланок у ланцюгу історико-культурних періодів, сприймаючись і як нерозривна цілісність, і як складова з усіма особливостями й притаманними тільки їй рисами. Водночас подібні моменти можуть відіграти роль своєрідної „підніжки”, а саме за умови надуваги до ситуацій, пов’язаних із подіями української соціально-політичної історії ХХ століття. Варто відзначити, що авторка свідомо небезпеки опинитися в полоні “наївного соціального детермінізму” за умови побільшеної уваги до суспільно-історичних критеріїв, тому небезпідставно наголошує на важливості культурологічного підходу й можливостях нового історизму („зворотного”), що суголосний з принципом „археології гуманітарних наук”, запровадженням М. Фуко. Мусимо сказати, що О. Гальчук віднайшла найбільш оптимальний з погляду розкриття заявлених проблем шлях, здійснивши успішні „розкопки” глибинних пластів тексту, що дає можливість робити висновки, котрі покликані „спрацювати” своєрідними детонаторами в подальших розділах монографії, коли безпосередньо аналізуватимуться різні за своїми стильовими параметрами поетичні тексти українських авторів. „Так, аналізуючи поезію київських неокласиків, можна виявити, що на „дні” їхньої інтерпретації античності як ідейного, культурного і філософського фундаменту власної естетики виявляється творчість барокових поетів, заломлена в творчості Г. Сковороди (який і полемізує, і солідаризується з бароковими поетами), а цитати з античної літератури та їх тлумачення складають лише зовнішній антураж філософії культури української неокласики, виконуючи роль морально-естетичної провокації, художнього першопоштовху до національно-самобутнього філософування в українській культурі ХХ ст.” – стверджує авторка монографії (с. 27). Заслуговують уваги й цікаві спостереження щодо суголосності окремих рис, притаманних середньовічному етапові рецепції греко-римського тексту та першому етапові української античності. Дослідниця тут небезпідставно звертається й до проблеми хронологічної точки відліку історії антично-українських літературних зв’язків, укротре спростовуючи стереотипи радянського літературознавства щодо ототожнення її з прийняттям християнства: „Думається, що з прийняттям християнства варто говорити не про *початок* засвоєння античної спадщини взагалі, а про формування *тенденцій* її літературної рецепції. Проявляючись по-різному й у різні періоди вона утворюватиме синусоїду історії української античності, яка, по суті, збігається з історією проблеми культурної орієнтації. Йдеться про згаданий християнський „окуляр”, через який сприйматиметься / відштовхуватиметься античність у духовному й культурному просторі України” (с. 66). Таких резюмуючих моментів, покликаних закумулювати „вузлові” питання, аби вони „працювали” в практичних розділах праці, маємо чимало. Показово, що іноді дослідниця залишає „відкритими” окремі проблемні рівні, не виділяючи їх спеціально, мовби залишаючи простір для зіставлень та самодопасовувань (можна сказати, що авторка дбає про свого читача, рецептивна інтенція котрого мала б характеризуватися динамікою та пошуковою енергією). Сказане великою мірою стосується Лесі Українки, творчість якої перебуває на „перетині” й культурних епох, і жанрово-стильових параметрів. Леся Українка постійно „присутня” на сторінках монографії, за „годинником” її художнього світу вивіряли свої „ритми” неокласики

(рівною мірою в поезії та в науковій площині), її “енциклопедію інтелектуальних рефлексій української інтелігенції початку ХХ ст.” послуговується й сама дослідниця, актуалізуючи ті чи ті „відлуння” – на рівні тем, образів, мотивів або ж сюжетних колізій.

Водночас окремо варто сказати про одну визначальну рису монографії. Авторка, розпочавши розмову про античний текст у поетичному просторі українського модернізму 1920-1930-х років, від самого початку ставить за мету розставити у найважливіших і дискусійних теоретичних „моментах” усі крапки над „і”, не полишаючи “щілин” і так званих “білих плям”, що великою мірою сприяє логічній вмотивованості її структурних частин та рецензованої праці в цілому (розділ „Українська античність: історико-теоретичний дискурс”). Чого варті лише акценти в контексті осмислення таких ключових теоретичних положень чи понять, як розмежування „традиційності” й „традиції”, „інтертексту” (результат) та „інтертекстуальності” (процес); вирізнення інтертекстуальності „експліцитної” та „імпліцитної”; уточнення термінів „античний сюжет”, „мотив”, „мотивний аналіз”, „міфема”, „міфологема” та акцент на комплексах мотивів, умовно позначених як „космологічний”, „екзистенційний”, „естетичний” комплекси; ідентифікація античної літератури з *цілісним* текстом та використання поняття „прецедентний текст” (за Ю. Карауловим); віднаходження розрізняювального критерію між позиціями російських дослідників при класифікації інтертекстуальних елементів (як вважає авторка, праці Н. Фатєєвої, З. Тураєвої Г. Лушникової, П. Торопа, І. Арнольда становлять своєрідне “розростання” класифікації Ж. Женетта, натомість позиціям польських науковців притаманна тенденція до конструктивного узагальнення); наголошування на необхідності дослідження „соціально-історичного вертикального контексту української поезії ХХ ст., органічною частиною якої стала греко-римська література”, оскільки це допомагає письменнику створити „свій” образ античності; формулювання власної позиції щодо розуміння *рецепції античного тексту* та специфіки інтерпретаційних моделей (вже згадувані *дифузна* (символістсько-неоромантично-неокласичного типу), *символістська*, *неокласична* й *неоромантична* моделі) тощо (підрозділ „Античний текст і основні поняття та категорії міжтекстового діалогу”). Не можемо оминати побільшену увагу до поняття „українська античність”, його обґрунтування, а також екскурс в історію вивчення проблеми й окреслення етапів „української античності” та історію її наукової рецепції, котра, як вважає О. Гальчук, включає чотири етапи, саме останній етап характеризується поліметодологічністю та „посиленням уваги до типологічних узагальнень літературних явищ” (підрозділи „Українська античність: терміносполука і проблема” та „Контекст, етапи й тенденції розвитку української античності”). Дуже добре виписавши “картину” наукових пошуків дослідників різних часів *свої* античності, авторка проектує цей досвід на поле українських пошуків, віднаходячи врешті саме цю оптимальну „точку відліку”: „Вважаємо, що термінологічне словосполучення *українська античність*, по-перше, є більш універсальним і комплексним, ніж *концепція античності* чи *теорія античності*, оскільки передбачає сприйняття всієї античної культури й не обмежує час, шляхи та форми цієї рецепції” (с. 49). Представивши періодизацію і характеристику етапів („трьох актів”) російської античності в баченні Г. Кнабе, дослідниця проводить чітке розмежування між нею та українською античністю, в якій, за її словами, є „своя історія, відмінна і за тривалістю, і за наповненням, до того ж не раз скоригована великодержавницькою російською, а потім і радянською „корекцією”, майже завжди некоректною” (с. 51). До слова, подібні “діалоги” з різними точками зору на цю проблему, зокрема панівного в ХХ столітті радянського літературознавства, й відповідні зіставлення переконують у дуже уважному ставленні авторки до часто протилежних позицій та пошук “порозумінь”.

Найповніше це виявляється в подальших чотирьох розділах наукового дослідження О. Гальчук, що відповідають сформульованим у першому розділі моделям інтерпретації і трансформації античності в українській літературі зрілого модернізму (у розділі „Художня реалізація дифузної моделі трансформації античного тексту” авторка розглядає „Calendarium” Миколи Філянського в контексті інтерпретації традицій Овідія, а також орфічні мотиви й образи лірики Володимира Кобилянського; об’єктом уваги в наступному „Античний інтертекст поезії символістів” обрано творчість Павла Тичини та Дмитра Загула; широке коло питань та імен поетів, чий поетичний доробок потрапив у поле зору дослідниці, охоплено в таких розділах, як „Варіанти неокласичної інтерпретаційної моделі української античності” та „Специфіка неоромантичної інтерпретації античного тексту”). Варто відзначити надзвичайну текстуальну виповненість, ба навіть „насиченість” і „густоту” наукового тексту – дослідниця, надто ощадливо послуговуючись цитатами поетичних рядків того чи того автора, все ж досить виразно окреслює картину таких художніх пошуків. Наприклад, залучаючи до обговорення найважливіші „точки відліку” творчості Миколи Філянського, обирає відправним пунктом поеми Овідія та їхні „знаки”

у збірці „Calendarium”, що належить перу українського поета. Саме ця книжка, як вважає О. Гальчук, становить „матрицю” дифузної моделі (с. 132–133). Проводячи ряд зіставлень з Овідієвими „Метаморфозами” (в Миколи Філянського, на відміну від Овідія, з’являється мотив самотності), здійснює „вихід” в українське контекстуальне поле на рівні тематичному (здається Дмитро Загул та його „Геополіс”, де „мотив зіткнення стародавнього й новітнього України ілюструватиме образ Дніпрогесу” (с. 145). І – по інший бік, але в рамках аналізу дифузної моделі трансформації античного тексту – Володимир Кобилянський та репрезентовані в його ліриці орфічні мотиви. Тут добре прокреслено спадкоємність: Микола Філянський – Володимир Кобилянський. Авторка не випадково звертає увагу на спільний для неокласиків і символістів культ краси, самоозначеність ліричного героя як поета (здається образ лебедя та його контекстуальні рівні в ліриці Володимира Кобилянського, а також образ сокола тощо).

У монографії О. Гальчук дуже тонко означено так звані „перехідні” ланки, вони якраз і переконують у композиційній виповненості праці, внутрішній логіці, не нарочито декларованому, але виразно вловненому „переходу” від аналізу творчості одного поета до світу лірики іншого (треба сказати, що при цьому дотримано й методологічної стрункості). Як приклад – своєрідним „претекстом” у аналізі освоєння античності Павлом Тичиною (до слова, дослідниця тут зуміла віднайти власну, досі не заповнену нішу, незважаючи на постійну й побільшену увагу до творчості поета) є „точка”, на якій завершується розмова про поезію Володимира Кобилянського (вже у нього, як вважає дослідниця, „спостерігається характерне для символістів усвідомлення перегуку „вселенськості”, комічності міфу з безпосереднім індивідуальним його сприйняттям, особистим „проживанням” міфу” (с. 163). Показово, що в аналізі художнього світу Павла Тичини велика роль відводиться драмі-феєрії „Прометей”, котру авторка, поряд з віршами „Прометей”, „Ходить Фауст”, „Слався”, небезпідставно розглядає в контексті метажанру антиутопії. Проводячи низку паралелей і зіставлень та акцентуючи на „відкритості” фіналу Тичининого тексту, який має для дослідниці своє пояснення – так званий „гіпотетичний коментар” („Можливо, П. Тичина відчував фальш того пафосу, що мав би з’явитися у фіналі зі звільненим Прометеєм, на якого вже чекає підготовлений Тираном парад. Або ж розумів, що, за логікою розвитку сюжету, Прометей постане перед вибором: з ким він?” (с. 205), все ж особливу роль відводить образів Етео, вписуючи його в національну літературну традицію жіночих образів Лесі Українки (Мавка, Міріам, Віла-посестра, Кассандра, Ізоolda Білорука, Прісцилла). Водночас там, де подібні паралелі з творчістю Лесі Українки перебувають „на поверхні” (як це маємо у випадку констатації модифікацій образу поета в ліриці неокласиків – пропонується ціла низка подібних модифікацій – поет-деміург, поет-жрець, поет-ремісник, поет-вигнанець (с. 334) й могли б слугувати ще одним доказом наявних спадкоємних ланок та нерозривності традиції, вони залишаються поза увагою.

Дещо менше значення в роботі приділяється поетичній формі, хоча такий крок – звернення до аналізу форми поетичних текстів – бачиться нам оптимальним і виправданим, зокрема, коли говоримо про інтерпретацію античності. Скажемо, що О. Гальчук подекуди наголошує на цих не менш ключових факторах. Проаналізувавши Тичинині „експерименти з гекзаметром” у творах „Розкривши Гомера”, „Клеон і Діодот” та інших, висловлює власне бачення такого експериментаторства: „... античний розмір він застосовує для надання стилістичної забарвленості не тільки власній інтерпретації відомих історичного й літературного епізодів, а й для розгортання по-античному розлогої, пантеїстично забарвленої картини народження грози у вірші „Хмари кругом облягли...” (с. 188). Але аналіз поезії 20–30-х років з погляду побутування / зміни / трансформації поетичної форми здатен відкрити приховані смисли також і з погляду рецепції античності – в найширшому розумінні поняття (це, зокрема стосується творчості М. Рильського, Є. Маланюка, М. Бажана, Є. Плужника, чий „експерименти” з формою вписані в контекст доби, з одного боку, а з другого – певною мірою протиставляються їй). Водночас дослідниця більше місця відводить аналізу й класифікуванню мотивів та образів, їхній варіативності, виказуючи подиву гідну заглибленість у культурні пласти греко-римської культури та поезії ХХ століття. Оптимальним шляхом освоєння художнього матеріалу вважаємо розгляд в одній площині лірики Є. Плужника та М. Бажана (підрозділ „Експресіоністський акцент у трансформації греко-римського тексту в ліриці Миколи Бажана і Євгена Плужника”). Дослідниця, тонко вловивши внутрішні збіги й розбіжності у доробку цих дуже різних авторів, наголошує на особливості, котра постає в результаті їхнього „зіткнення” з античністю й прочитання крізь експресіоністичну „оптику”, – „античні ремінісцентні діалоги й алузії в поезії М. Бажана та Є. Плужника стають „розпізнавальними знаками” творчої наступності, взаємодії традицій і новацій, розгортання художніх, естетичних, загальнокультурних дискурсів” (с. 513). Тож і тут констатуємо вже згадуваний „вихід” у перспективу подальших студій у плані осягнення пластів національного „античного” досвіду.

І ще одна деталь впадає в око. Авторка монографії не ігнорує, навпаки, якнайповніше користує з історико-літературного матеріалу, що відіграє, поряд з античністю, роль своєрідного тла. Маємо на увазі листування, яке, на думку дослідниці, є “ще однією формою рецепції греко-римського тексту, що витворює концептуальний характер неокласичної інтерпретації античності”, своєрідним метатекстом (с. 258). Вона користується епістолярієм О. Білецького, зокрема його листами до М. Зерова, покликаючись на рукописні джерела, зазначаючи при цьому, що “відповідей” М. Зерова на листи О. Білецького не збереглося”. Тут мусимо уточнити, що окремі все ж збереглися й знаходяться у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (ф. 162, № 2599–2600). Ці два листи були підготовлені до друку М. Коцюбинською й опубліковані у виданні: Зеров М. Українське письменство / Упор. М. Сулима, післям. М. Москаленко / Микола Зеров. – К. : Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2003. – С. 1088–1091. До слова, М. Зеров таки сповідається своєму адресатові, що його листи пропадають. На жаль, в бібліографічному „арсеналі” монографії О. Гальчук цього найповнішого видання літературознавчої спадщини М. Зерова немає, хоча вони могли б дати поживу для роздумів, оскільки в листах згадується досить широке коло античних авторів, твори яких призначалися для другого видання антології римської поезії, наголошується на проблемах перекладу й, що важливо, подаються переклади окремих творів (наприклад, переклад поезії Стація про безсоння М. Зеров наводить з метою переконати О. Білецького, що той несправедливий у оцінці поета, зауважуючи при цьому: „Стацій-епік заслони́в для нас Стація́ як автора „Silvae” [1, с. 1089].

У цілому монографічне дослідження О. Гальчук переконує у високому фаховому рівні авторки, здатності до аналізу й узагальнень як широкого контекстуального тла та пласту художніх текстів, так і в майстерності здійснення мікроаналізу окремого поетичного твору, засвідчуючи високий рівень володіння теоретико-методологічним інструментарієм. Зрештою, в цьому переконують і висновки до монографії – самостійні й логічні узагальнення та обґрунтовані авторські позиції, що відзначаються новизною й неординарністю в потоці сучасного літературознавчого матеріалу, спонукають узяти до рук книжку О. Гальчук і відкрити для себе рецептивні виміри *української античності*.

І – насамкінець. Впадає в око одна суттєва, ба навіть симптоматична деталь, пов’язана з назвою монографії: античний текст у поетичному *просторі* українського модернізму 1920-1930-х років. Нею авторка мовби „замикає” і об’єкт, і (що важливіше!) предмет своєї дослідницької уваги. Маємо на увазі поняття „простору”, його сприйняття й осягнення в античні часи та глибинний метафоричний сенс цього, на перший погляд, звичного й зужитого поняття сьогодні. Адже, як стверджують сучасні філософи, “новітнє розуміння території та простору не здатне осягнути античне розуміння, бо сучасне сприйняття природного простору, вплив на який здійснили різноманітні явища [...] вже в своїй основі повністю відрізняється від уявлень давніших епох, коли людина могла осягнути природний простір, споглядаючи його лише із землі, мандруючи ним чи у якихось фантазіях про нього” [2, с. 643]. Але для цього осягнення якнайбільше зробила саме людина епохи еллінізму – крок від *зовнішнього* до *внутрішнього* (узяти хоча б погляд на ландшафт, що відкривається людині з внутрішнього простору), спроби „вмістити” себе у зовнішньому – в цьому напрямку розвивалося мистецтво скульптури (вже тут декларує себе проблема суб’єктивності). Час Середньовіччя з тенденцією готики до *височини* запропонував свої шляхи осмислення простору (чого варте лише піднесення й оспівування жінки в любовній ліриці), а звідси – пошуки *центру*, що продовжилися й у Новому часі з його віднайденням феноменологічного простору – суб’єктивно відчутого простору. Не випадково на самому початку ХХ століття для представлення психоаналізу З. Фройд обирає саме просторову конструкцію. Таким чином, маємо ще одну нагоду переконатися, що особливість будь-яких наукових пошуків полягає не лише у віднаходженні „початків” і „завершень”, вона – в постійній відкритості до оприявлення внутрішніх закономірностей. Власне, до таких висновків спонукає нас рецензоване літературознавче дослідження.

Література

1. Зеров М. До Олександра Білецького // Зеров М. Українське письменство / Упор. М. Сулима, післям. М. Москаленко / Микола Зеров. – К. : Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2003. – С. 1088–1091.
2. Ольсгаузен Е. Простір. Територія : Античність / Екарт Ольсгаузен // Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера. Пер. з нім. В. Кам’яця. – Львів : Літопис, 2004. – С. 643–654.
3. Содомора А. Жива античність. Друге вид., зі змінами / Андрій Содомора. – Львів : Срібне слово, 2009. – 184 с.